

– ЯКУТСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ. ИССЛЕДОВАНИЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ –

DOI: 10.25587/ALTAISTICSVFU.2023.32.50.001

УДК 811.512.157(373)

Н. А. Ефремова

Саха тылыгар сомоҕо домох лиэкстикэлиин уонна кырамаатыкалы суолтата=О лексико-грамматическом значении фразеологизмов якутского языка

Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, г. Якутск, Россия
E-mail: Enadin1979@mail.ru

Аннотация. Статья представляет сбор фразеологических единиц, не вошедших в словари фразеологизмов якутского языка Н. С. Григорьева и А. Г. Нелунова. Большинство фразеологических единиц употребляется в разговорной речи старшего поколения; некоторые из них общеупотребительны, но нигде не зафиксированы. Ввиду сложности и значимости изучения фразеологизмов должное внимание уделено толкованию значений и грамматической принадлежности. Собрана 121 фразеологическая единица: из них 9 по своему значению близки к имени существительному, 31 – имени прилагательному, 18 – наречию, 6 – причастию, 48 – глаголу, 9 – устойчивые модальные выражения. Информантом выступил знаток и носитель родного (якутского) языка и фольклора Никитина Матрена Афанасьевна (1920-2015), уроженка Тойбохойского наслега Сунтарского улуса. Сбор материала начался еще в 2000 г. во время летней фольклорной экспедиции в одном из отдаленных районов Вилюйского бассейна. Использован описательный метод с применением приемов сбора, лексико-грамматической классификации и перевода на русский язык. Источниковедческую базу данного исследования составили труды ученых-исследователей П. А. Афанасьева, А. Г. Нелунова, Н. С. Григорьева, Л. М. Готовцевой в области лексикологии якутского языка. Область применения результатов: а) может быть использован при разработке и обновлении фразеологического словаря для школьников, а также академического учебника по лексикологии якутского языка; б) выводы и материалы могут служить основой вузовских дисциплин в изучении родного (якутского) языка. В результате исследования мы приходим к выводу, что фразеологические единицы якутского языка имеют сложную семантико-синтаксическую структуру, а также стилистическую функцию широкого спектра.

Ключевые слова: якутский язык, разговорная речь, фразеологизмы, национально-культурный колорит языка, лексико-грамматическое значение, модальное значение, стилистический оттенок.

Для цитирования: *Ефремова Н. А. Саха тылыгар сомоҕо домох лиэкстикэлиин уонна кырамаатыкалы суолтата=О лексико-грамматическом значении фразеологизмов якутского языка // <https://doi.org/10.25587/ALTAISTICSVFU.2023.32.50.001>*

ЕФРЕМОВА Надежда Анатольевна – к. филол. н., доцент кафедры стилистики якутского языка и русско-якутского перевода, Институт языков и культуры народов Северо-Востока РФ, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова.

E-mail: Enadin1979@mail.ru

EFREMOVA Nadezhda Anatolyevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Yakut Stylistics and Russian-Yakut Translation Department, Institute of Languages and Culture of the Peoples of the Northeast, Ammosov North-Eastern Federal University.

N. A. Efremova

On the lexical and grammatical meaning of phraseological units in the Yakut language

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russia

E-mail: Enadin1979@mail.ru

Abstract. The article presents a collection of phraseological units that were not included in the dictionaries of phraseological units of the Yakut language by N.S. Grigoriev and A.G. Nelunov. Most phraseological units are used in colloquial speech of the older generation; some of them are commonly used, but are not recorded anywhere. In view of the complexity and significance of the study of phraseological units, due attention is paid to the interpretation of meanings and grammatical affiliation. 121 phraseological units were collected: 9 of them are close in meaning to a noun, 31 – to an adjective, 18 – to an adverb, 6 – to a participle, 48 – to a verb, and 9 are stable modal expressions. The informant was Matrena Nikitina (1920-2015), a native of Toibokhoi community, Suntarsky District, an expert in Yakut folklore and native speaker of Yakut. The collection of data began back in 2000 during a summer folklore expedition in one of the remote areas of the Vilyui basin. A descriptive method was used with the use of collection techniques, lexical and grammatical classification and translation into Russian. The source base of this study was the works of researchers P.A. Afanasiev, A.G. Nelunov, N.S. Grigoriev, L.M. Gotovtseva in the field of the Yakut lexicology. Scope of the results: a) can be used in the development and updating of a phraseological dictionary for schoolchildren, as well as an academic textbook on the Yakut lexicology; b) conclusions and materials can serve as the basis of higher education disciplines in the study of the native (Yakut) language. As a result of the study, we come to the conclusion that phraseological units of the Yakut language have a complex semantic-syntactic structure, as well as a wide range of stylistic functions.

Keywords: Yakut language, colloquial speech, phraseological units, ethnic and cultural flavor of the language, lexical and grammatical meaning, modal meaning, stylistic connotation.

For citation: *Efremova N. A.* On the lexical and grammatical meaning of phraseological units in the Yakut language // <https://doi.org/10.25587/ALTAISTICSVFU.2023.32.50.001>

Кириитэ

Тылга, санарар санаба сомоболоһон үөскээбит олоһурбут ситимнэр хайа да омук тылыгар чинчийээччилэр болжомтолорун тардаллар. Манньк ситимнэри саха тылыгар сомобо домох диэн тиэрмининэн бэлиэтиибит. Саха тылыгар манньк олоһурбут ситим тылга туттулларын туһунан өссө О. Н. Бётлингк, Э. К. Пекарская үлэлэригэр киллэрэн, бэлиэтээн тураллар. «Саха фразеологиятын сайдыытын иннинээҕи кэм» диэн ааттыыллар [1, с. 60].

Саха тылын үөрэбэр сомобо домох учуонайдар болжомтолорун тардыбыт кэмэ XX үйэ 60-70-с сыллара «классический период развития фразеологизмов» диэн ааттыыллар. Бу кэмтэн саҕалаан саха тылын сомобо домобо лиэкстикэ биир бэлиэ аранатын быһыытынан ойуччу көрүллэн, өйдөбүл чопчуланан үөрэх кинигэлэригэр киирэр, тылдыт оноһулар.

П. С. Афанасьев быһаарарынан, икки эбэтэр хас да тыл өйдөбүлү уус-уранньк хоһуйан этэр холбуу суолталаммыт ситимэ сомобо тыл дэнэр. Бастаан үөскүүллэригэр сомобо тыллар баар чачыгтан, туох эмэ событиеттан, көстүүтүн төрүттээхтэрэ мунааба суох. <...> Кэпсэтиигэ, норуот айымньыларыгар уонна уус-уран литератураба үйэлэр усталарыгар биирдиилээн үөскээн олоһурулар [2, с. 31]. Саха тылын сомобо домобун анаан чинчийбит А. Г. Нелунов манньк быһаарар: «Фразеологизмы – это устойчивые, воспроизводимые, раздельнооформленные образования с целостным (реже – частично целостным) переносным значением, функционально близкие к слову, обладающие экспрессивно-эмоциональной выразительностью и не моделируемым характером семантики. Как один из видов устойчивых словесных комплексов, они имеют общие с другими их разрядами призна-

ки: 1) устойчивость лексического состава; 2) устойчивость порядка компонентов; 3) и как следствие этого – воспроизводимость в целостном виде» [3, с. 25].

Саха тылыгар тыллар халбаннаабат ситимнэрин аан бастаан хомуйбут учуонайынан Н. С. Григорьев буолар. Кини 1974 с. тахсыбыт «Саха тылын сомоҕо домоҕун тылдьыта» барыта 3000 тахса лексеманы хаппыта. Ааптар аан тылыгар тыллар халбаннаабат ситимнэһиилэрин хас да бөлөххө араарар: 1) сомоҕо домох (фразеологические единицы); 2) арахсыбат быһаарыылар (постоянные определения); 3) өс хоһоонноро (пословицы); 4) өс домохторо (поговорки); 5) сомоҕо ааттар (лексические единицы); 6) баараласпыт тыллар (парные слова); 7) тыллар ситимнэхэр халбаннаабат киэптэрэ (устойчивые модели сочетания слов) [4, с. 4].

Тыллар халбаннаабат ситимнэрэ хайа да омук тылыгар, саҥарар саҥатыгар кытаанахтык олохсуйбут, тыл баайын, уратытын, уус-уран кыабын кэрэһилиир үөрүйэҕин, бырабылатын, сокуонун курдук өйдүөххэ сөп. Манна даҕатан эттэххэ, сомоҕо домох норуот былыр-былыргыттан туттан кэлбит тылын баайын саппааһа, харыстанар суолталаах этигэн кэрэтэ буоллаҕа.

1990-с сыллартан сомоҕо домох бэлиэтиир суолтатын уонна үөскээбит тутулун чинчийи тохтоон, аныгылыы сыһыан олохсуйар. Маны «неклассический период развития фразеологии» диэн ааттыылар [1, с. 60]. Аныгы кэм үөрэхтээхтэрэ Л. М. Готовцева, С. М. Прокопьева, Т. Н. Николаева саха фразеологиятын сонун хайысхаҕа киллэрэн, нуучча, ньиэмэс тылларын кытта холоуу тутан антропологияҕа, лингвокультурологияҕа, когнитивнай лингвистикаҕа хабааттыбыттара. Ол, биллэн турар, сонун түмүктэри онорорго көмөлөспүтэ.

Сомоҕо домоҕу билиҥни кэмнэ нуучча уонна ньиэмэс тылын кытта тэҥнии тутан чинчийбит Л. М. Готовцева быһаарарынан, сомоҕо домох диэн тыл көнүл ситимнэһииттэн, тылга үөрүйэх буола олохсуйбут холбоһуктартан, холбуу тылтан үөскээбит тизминнэртэн, сыһыаны көрдөрөр тыллар ситимнэһиилэриттэн үөскээбит кэрчиктэртэн, кубулуйбат быһаарыылартан, кынаттаах тыллартан, тыл кырамаатыкалыы халыыбыгар олохсуйан үөскээбит холбоһуктартан, өс хоһоонуттан, өс номоҕуттан, тыллар халбаннаабат киэптэрин ситимиттэн атын айылгылаах лиэкстикэ биир туспа араната («объективно существующий особый разряд языковых единиц») [5, с. 75].

Кэлиҥни кэмнэ сомоҕо домох кэпсэтии тылыттан сүтэн, көхтөөх туттууттан тахсан, тылдьыкка эрэ хаалбыт уус-уран киэргэтии эрэ курдук сыаналыыр, өйдүүр буолбуппут ийэ тыл иинэр төрүөтэ дирибит оруннаах. Дьинэр, сомоҕо домох – киһи тыла төһө ууһун, хомоҕойун туоһулуур, уус-уран истиил, саҥарар саҥа дэгэтин, киһи сыһыанын көрдөрөр хойуу кырааскалаах лиэкстикэ биир саамай этигэн араната буолар.

Чинчийиит сонун буоларын туһугар, урут хайа да тылдьыкка кирибэккэ хаалбыт уонна киэнник тарҕамматтах, Сунтаар улууһун аҕа көлүөнэ дьоно туттар түөлбэ сомоҕо домоҕун хомуйдубут. Ол эрэн анардас Сунтаар түөлбэтэ эрэ буолбакка, дьон бары билэр буолан баран, сурукка тиһиллибэккэ хаалбыт, суолталара хайа да источникка быһаарыллыбатах сомоҕо домоҕо элбэх. Наардырбытыгар этиигэ туох суолталаахтарынан көрөн, ханнык саҥа чааһыгар ордук хабаатталларынан араардыбыт. Билэрбит курдук, сомоҕо домох этиигэ чаас-чааһынан арахсыбакка биир чилиэн курдук өйдөнүллэрин тоһоҕолоон бэлиэтиэхпитин наада. Холобур: Күтүөттэрэ буоллаҕына *аҕабыттаахха уур-субут хара улар курдук* баһык уһукка дьоһумсуйа туттан олорбута (сэһэнтэн). Бу этиигэ сомоҕо домох *хайдах олорбута?* диэн сыһыат суолтатыгар туттуллубут, сиһилии – ойоҕос чилиэн буолбут. Көнө суолтата таба өйдөнүн диэн, нууччалыы быһаарыытын биэрдибит.

Ааттйыбыг суолталаах сомоѳо домохтор

Сорох сомоѳо тыллар уус-уран суолталара умнуллан өйдөбүл быһаччы аатыгар кубулуйохтарын сөп. Билинни тылга, холобур *атах балай* (биллибэт хайысханан туох да сыала-сорууга суох бар) диэн итиннэ чугас. Ол эрэн бу тыл этиигэ киирдэбинэ суолтата уларыыан эмиэ сөп. Холобур: Ойон тура экирээтим да, мин мээнэ, *атах балай* тыа устун, дьизм диэки буолаарай диэн, сүүрэн истим (Н. Неустроев). Манна *хайдах сүүрэн истим?* туохтууру быһаарар сыһыат суолтатын ылыммыт, этиигэ сиһилии буолбут.

Аат өйдөбүлүн бэлиэтиир сомоѳо домохтор үксүн компоненнарыгар аат тыл сылдыһар. Холобур:

Атах [ойоѳос] тостор уочарат – олус элбэх киһилээх халын уочарат ‘очень длинная, многолюдная очередь’. Кэм-кэрдии ааһан истэбин аайы сомоѳо домох сорох компоненна уларыыан сөп. Итинник холобуру нуучча фразеологиятыгар эмиэ көрөбүт, холобур: ‘голове / руку даю на отсечение’. Дарбатыы түмүгэр үөскээбит кубулуйбат эпитет курдук көрүллүөн эмиэ сөп.

Бас хайдарынан – олус улахан тыас туһунан этии ‘о слишком громком шуме (например, музыка)’. Суолтатынан манна чугас *хабарбата / бэлэһэ хайдыабынан* ‘во все горло’ [3, с. 318] диэн сомоѳо домох тылдыкка киирбит. Иккис компоненна аат туохтуур туттуу түһүккэ туттуллан, халыыпка киирбит ситим курдук көрүүххэ сөп. Суолтата «олус улахан-нык, туох баар күүс мунунан» диэн.

Имэ-тимэ биллибэт – чуолкайа суох, саарбах дьыала туһунан ‘неясный, не совсем понятный, не точный (о деле)’.

Киһи унуоѳа хааннырбат – улахан ыарахана суох, сыра-сылба эстибэт үлэтэ, соруудаѳа ‘о легкой работе, которая не требует особых усилий’.

Куһаѳан хоойдоох – ойоѳор эбэтэр эригэр өлүүлээх, хаста да огдообо хаалбыт эр киһи эбэтэр дьахтар туһунан этии ‘черный(ая) вдовец / вдова’.

Ыт иллэн – күн дьарыга суох буолуу ‘абсолютная свобода, непринужденность, беззаботность’.

Ыт тиһинэн – кыайар сирэ, тугунан бэрдэ; *букв. пер.* ‘собака зубами сильна’.

Ыт убаѳа – элбэх киһилээх улахан этиһии, айдаан, иирсээн ‘большой скандал, раздор’.

Ыт хамнаһа – олус кыра хамнас ‘о мизерной зарплате’.

Даѳааһын суолталаах сомоѳо домохтор

Даѳааһын суолталаах сомоѳо домох саха тылыгар киһи майгытын-сигилитин бэлиэтиир ис хогоонноох. Үксүн *курдук*, *дылы* диэн эбиискэлээх туттуллар. Сиилээн-одуулаан эбэтэр хайѳаан этэр дэгэттээх. Этиигэ даѳааһын эрэ буолбакка, аат тыл, сыһыат суолтатыгар туттуллуохтарын эмиэ сөп. Холобур: *Солуута суоѳу* санарар. – *Тугу* (аат т.) санарар?

Баарга баппатах – сиэри таһынан, куһаѳан майгылаах, быһыылаах-тутуулаах киһи туһунан сөѳөн, кэлэйн этии ‘о непорядочном плохом человеке с дурными нравами и привычками’. Билинни кэмнэ дьон көхтөөх тылыгар туттуллар.

Бишр ииннэ кириэх курдуктар – олус иллээх, доѳордуу дьон туһунан этии ‘об очень близких друзьях; так крепко дружат, что в один день в одну могилу лягут’. Дарбатыы, онорон көрүү түмүгэр үөскээбит сомоѳо домох.

Көтөх мунунан – сиэри таһынан элбэх ‘слишком много; целая охапка’.

Кыра ычалаах – улахан өйө, сайдыыта, билиитэ суох кыра киһи туһунан ‘о недалеко, маленьком человеке (имеется в виду уровень его развития и культуры)’.

Маһы ыллаппат эрэ – талааннаах мас ууһун туһунан ‘об искусном плотнике’; *букв. пер.* ‘когда он прикоснется, дерево только не поет’.

Муох курдук – сиэри таһынан элбэх ‘слишком много; очень много словно мох’.

Обус таһаба түһэрин кэтэспиккэ дылы [Обус сымыыта түһэрин кэтэспит саһылга дылы] – куруук кимтэн эмэ тугу эмэ кэтэхэр инсэлээх киһи туһунан ‘о скупом, алчном человеке, который постоянно ждет подачку’.

Сирэйэ таал курдук – буола турар быһыыны-майгыны сөбүлээбэккэ, уорастыйан олоор санатыттан маппыт киһи туһунан ‘лицо без выражения, эмоции (обычно о человеке, который недоволен обстановкой, не согласен с мнением собеседника)’; *эквив.* ‘сидит как истукан’.

Солуута суох – дьоһуна, үтүөтэ, олоҕо суох ‘бесполезный, несерьезный; ерунда’.

Сотуун сотон ааспытын курдук – кураанахсыйбыт, көтөрө-сүүрэрэ, кыыла-сүөлэ суох дойду, сир-уот туһунан; *букв. пер.* ‘словно сама смерть прошла (о безлюдной, без животных, опустошенной земле)’.

Уутун кыаммат – сарсыарда эрдэ уһукта охсубат, турбат, уук киһини этэллэр ‘человек, который с трудом просыпается рано; просоня’.

Түгнэри сүргүөх – барытын төттөрү этэр, хадаар майгылаах киһи туһунан ‘задира; человек, который все делает наоборот, наперекор кому-либо’.

Үрүҥ күүгэн аллар – бэйэтин арбанар киһи туһунан ‘о чванливом, хвастливом человеке’.

Үрүҥү-хараны араарбат – үчүгэи-куһаҕаны араарбат татым өйдөөх ‘человек, который не может различить хорошее от плохого; недоразвитый’

Хонгор хаас курдук – улаатымсык, кэпсэппэт, үрдүктүк туттар киһини этэллэр ‘о высокомерном, неразговорчивом человеке’; *букв. пер.* ‘словно гусь-гуменник’.

Ынах кутуругун курдук – түөлб. үгэргээн этии туох да күттүөннээҕи онгорбот, тус санаата, олоххо көбө суох киһи туһунан *диал. ирон.* ‘о безынициативном, неактивном, не проявляющем собственного мнения человеке’.

Ытыһыгар дьоллоох – сүүйүүлээх оонньууга куруук кыайар, баартаах киһини этэллэр ‘фартовый’.

Ытытар ыт – кэрээн, көҥөс киһи туһунан ‘жадина, скряга, скупой’.

Эмэхэтин бүүрүгэр ханньыт сааба да суох – үбэ, баайа-дуола суох киһи туһунан сэнээн, үгэргээн этии; *пренебреж.* ‘о человеке, не имеющем материальных, финансовых благ’.

Эмиийдээх оҕоҕо дылы – туохтан эрэ тардылыктаах киһи туһунан ‘о зависимом от чего-либо человеке’; *букв. пер.* ‘словно грудной ребенок, который никак не может обходиться без молока матери’.

Сыһыат суолталаах сомоҕо домохтор

Сыһыат суолталаах сомоҕо домохторго үксүн хайааһын хаһан, хайдах, төһө өр оноһуллубутун бэлиэтиир тыллары киллэрдибит.

Аҕабыттаахха уурсубут хара улар курдук – улаатымсык, бэрдимсик киһи туһунан ‘о горделивом, высокомерном человеке’; *букв. пер.* ‘словно глухарь, которого подают в качестве дорогого гостинца батюшке (попу-священнику)’.

Былыр саха ыала аҕабыт кэлиэ диэн (оҕо сүрэхтии, өлбүт киһиэхэ малыыппа ааба, абааһыны үүрэ) улары хантааччы тонгорон тоһуйаллар эбит. Манньык аһынан күндүлээһин мааны ыалдьыты ытыктыылларын, убаастыылларын бэлиэтэ буолар.

В старину якутская семья приглашала попу-священника, чтобы тот крестил детей, читал молитву для покойника или же изгнал беса, и в знак уважения угощали его вкусным блюдом, приготовленным из жирного глухаря. Гостинец готовили заранее и дичь замораживали, вытянув шею вверх, чтобы придать важный, вожаделенный вид.

Бу холоон этии түмүгэр үөскээбит сомоҕо домох.

Аат харата – баҕатын буолбакка, кыһалбаттан тугу эмэ гынарга күһэллии; нэһиилэ ‘неохотно; не хотя делать что-либо’

Барыта им-тим – аһаастык буолбакка, кистии-саба, сири аннынан ‘втайне, не придавая широкой огласке; не отчетливо ясно’.

Баһа саллангыры тухары – тыыннаабын, кяхтаабын тухары кэмнэ ‘пока есть силы; до тех пор пока голова торчит на плечах’.

Бишр күөһү хаайан (олоруу) – кыттыгас аһаан-таннан олорор дьукаахтыылар тустарынан этии; *букв. пер.* ‘кушать из одной плошки’.

Бэрэ суох – түөлб. улахан көбө, сэниэтэ суох *диал.* ‘без особого интереса, энтузиазма’.

Доро көр – түөлб. атынгыры, сөбүлээбэтэхтии туората көр *диал.* ‘смотреть косо, проявляя недовольство’.

Ийэттэн түспүтүнэн – кус сыгыннах ‘голый, нагой’; *эквив.* ‘в чем мать родила’. Баар чахчыга олобуран холоон этии түмүгэр үөскээбит сомоҕо домох.

Нам-нум буолтун кэннэ – уоскуйбутун, олох урукку отуругар киирбитин кэннэ ‘когда все утихомирится, встанет на свои места’.

Өйө-төйө суох – олус ылларан туран тугу эмэ оноруу ‘позабыв обо всем, фанатично, озабоченно делать что-либо, заняться чем-либо’.

Өрт уотунуу [өрт уота сииринии] – балысхан түргэнник, биирдэ ‘моментально, очень быстро’; *букв. пер.* ‘словно пал, который сжигает траву’.

Сойо илигинэ – сылааһына, умнулла илигинэ, тутатына ‘пока не поздно’; *эквив.* ‘не отходя от кассы’.

Солубатыгар эрэ – барбах; харабы баайан эрэ, таах боруобаҕа ‘делать что-либо для отвода глаз, невсерьез’.

Тишин быһынан – улаатымсыан сэнээбиттии; абаккаран кэпсэтии ‘говорить сквозь зубы, затаив ненависть, презрение, пренебрежение’.

Харахта-тэстэ (харахта-симнэ) – түөлб. эр санааны киллэрэн, синэ биир диэбиттии эмискэ тугу эмэ оноруу *диал.* ‘набравшись храбрости, внезапно сделать что-либо’.

Хол даары – түөлб. улаханлык ыгылыйбакка, холкутук (холобур, үлэлээ) *диал.* ‘спокойно, умеренно, не напрягаясь (например, работать)’.

Ыт салаабытын курдук – туох да хаалбатах, ордубатах, кураанахтаммыт ‘ничего не осталось, пусто; словно собака слизнула’.

Аат туохтуур суолталаах сомоҕо домохтор

Киһини билэр-билбэт – олус сылайбыт, эстибит, утуктаабыт, ыалдыбыт (киһи туругун туһунан) ‘сильно устал, изнеможден, в полусне, в сумеречном состоянии’.

Молуой буолбут – эргэрэн туһаттан тахсыбыт, сыппаабыт, элэйбит тутар сэп-сэбиргэл туһунан (сүгэ, быһах) ‘о вышедшем из строя, притупившемся бытовом инструменте (топор, нож)’.

Моонньоох баһа чорбойбот – үлэбэ баттаппыт, солото суох киһи туһунан ‘не имеющий свободного времени, очень занятой человек’.

Таабы буолбут – иилистибит, нэбирбит (киһи баттабын эбэтэр түүлээх танаһы этэллэр) ‘о спутавшихся волосах или облезлой меховой одежде’.

Туора кулгаах – атын киһи истибэтигэр; *букв. пер.* ‘не говори при чужих ушах’.

Ууга суруйбут курдук – долоҕойугар туох да түспэтэх, кураанах (суолтата уларыйбыт) *калька* ‘вилами по воде писано’.

Туохтуур суолталаах сомоҕо домохтор

Туохтуур хайааһыны бэлиэтирин быһытынан туох эмэ дьайыыны, туттууну-хаптыыны, хамсаныыны эбэтэр киһи туругун күүһүрдэн ойуулуур сомоҕо домох элбэх. Аллараа бэриллит холобурдар, дыһынар дьон тылыгар-өһүгэр, уус-уран айымньыга туттуллар

буолан баран, тылдыкка кирибэтэхтэрэ болжомтону эрэйэр. Онон бу сомоҕо домохтору суолталарын толору быһааран холобурдууру наадалааһынан ааҕабыт.

Адаа-будаа буол – биир тылы булбакка ыһылын, атааннас ‘не прийти к единому мнению, ссориться, рассориться’. Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыгыгар *адаарыс* диэн туохтуур суолтата толору бэриллибэтэх. Дьүһүннүүр тыл курдук өйдөммүт: *адаарый* диэнтэн [6, с. 285]. *Адаарыс* – иирис, этис, айдаарыс диэн быһаччы суолтаны бэлиэтиир. Хайааһыны соҕотох киһи онорботун быһытынан -с холбуу туһаайы сыһыарыыта сыстар.

Амтыын кырыыска туруор – улаханлык кыраа-таный ‘проклинать; предать анафеме’. Кырыыс диэн тыл суолтатын кытта быһаччы ситимнээх.

Аньыыны сырайданар – куһаҕаны ыраланар ‘предвещает что-то недоброе, дурное’. Кэпсэтии тылыгар, «аньыыны сырайданыма», – диэн сэмэлиир-мөбөр, буйар дэгэттээх тыл халбаннаабат ситимэ туттуллар. Улахан киһи эбэтэр оҕо сизэргэ баппат түктэри быһытын, туох эрэ куһаҕан буолуобун биттэнэн, онно эрдэттэн бэлэмнэрин, өйүгэр онорон көрө-көрө оонньуурун тохтотор, сэмэлиир тыл.

Биир үүккэ ииктишиллэр – куруук бииргэ сылдыар, арахсыспат доҕордуу дьону туһунан үгэргээн этии ‘о неразлучных друзьях’; *ирон.* ‘вместе мочатся в одно ведро’.

Бүөр сыалыыр – тото аһаан баран сытан сынньана түһэн ылыы; *экви.* ‘отлеживать бока’; ‘короткий отдых после сытной трапезы’.

Быарыгар быһахтаах – кимиэхэ эмэ өһүрэр, иэс ситиһэргэ бэлэм иһигэр абаран сылдыар киһи туһунан ‘таит зло на кого-либо; готов отомстить в любой подходящий момент’; *букв. пер.* ‘в своей печени нож прячет’.

Бытан бар – түөлб. хоргуй *диал.* ‘голодать; обнищать’. **Бутан бар, бутан өлбүт** диэн арҕаа энэр туттуллар тыл-өс.

Быы долуюй бар – түөлб. атах балай бар *диал.* ‘уйти куда глаза глядят’. Манлык курдук тутуллаах лексемалары ойколект курдук өйдүүххэ эмиэ сөп.

Бэлэһинэн күлэр – сэтэрээбитти астынан күлэр ‘насмехаться, радоваться от чужого горя’.

Бэрт буол – кимиэхэ эмэ сөбүлэтэ сатаан үчүгэйдик сыһыаннас, албыннас ‘стараться угодить кому-либо, подхалимничать, льститься’.

Дүнгүрдэнэн эрэ кырыбатым – олус элбэхтэ этилиннэ, үөрэтилиннэ да суолта бэриллибэтэ (истибэт, болжойбот түгэннэ сэмэлээн этии) ‘говорить много раз, а все без толку’; *букв. пер.* ‘разве что как шаман, взяв свой бубен не камлала только’. Саха тылын төрүт омуктуу тыынын илдьэ сылдыар сомоҕо домоҕо буолар. Манна *дүнгүр* ойуун туттар култовай мала тутуллубут. Тэннэнэн, хоһуйан этии түмүгэр үөскээбит сомоҕо домох.

Дэн үктээ – 1. алҕаһаа, киирэн биэр ‘совершать ошибку, нескстати отступиться’ (Н. С. Григорьев, А. Г. Нелунов тылдыгыгар) [3, 4]; 2. киһиэхэ туран биэр, көмөлөс, кыһалҕалаах кэмнэ толуй ‘делать уступки кому-либо, помочь; выручить’. Киһиэхэ биирдэ эмэ *дэн үктээтэбэ дуу?* (кэпс. т.). Саха тылыгар сомоҕо домоҕо хас да араас суолтаны бэлиэтиир түгэнэ баар. Ол боппуруос билигин да ситэ чинчиллэ илик [7, с. 74]. Билигин туттар тылдыттарбытыгар сорох сомоҕо домох хайа эрэ суолтата ситэ быһаарыллыбатах буолуон сөп. Ону контекстан көрөн быһаарылар.

Дьыэк булбат – туох да итэҕэһи булбат, саралыыр кыаҕа суох ‘не находить ни одной зацепки, чтобы придраться’.

Дьолун мүччү тутта [куоттарда] – сыһа быһыланна: тапталлааҕын куоттарда, турууласпата ‘упустить свое счастье (о возлюбленном(ой)); не боролся за свое счастье’.

Иби-табы гын – түөлб. дьиз иһинээҕи кыра үлэни үлэлээ *диал.* ‘выполнить легкую домашнюю работу; работать налегке’.

Иик аллыахтарыгар диэри – түөлб. олус сөбүлээбиттэр, астыммыттар, баҕарбыттар; *степень превосходства, довольства* ‘(так сильно им это понравилось), что даже в штаны намочились’. Саха тыла киһи сыһыанын көрдөрөр, сэмсэ дэгэт суолтатынан баай. Онон киһи сангарар санатыгар сыһыана, сөбүлүүрү дуу, сирэрэ дуу тута көстөр. Сомоҕо домох үкэс үгэргээн, сиилээн, саралаан этэр дэгэттээх.

Иинин солонор – киһиэхэ атаҕастаппат, аахсар, бэйэтин көмүскэнэр кыахтаах ‘умеет постоять за себя; себя в обиду не даст’.

Иһил-таһыл буол – туохтан эрэ астыммакка улаатымсыһан эбэтэр кыһыһыран силбизтэнэр, уларыһа сылдьар биир майгыта суох киһини ахсарбакка этии; выражение недовольства о непостоянстве характера ‘быстро меняться в настроении; дёргаться’.

Киһи аатыттан аас – 1. издэй-буорай, киһилии олохтон тэй ‘опуститься до дна, отойти от нормальной жизни’; *2.* улаханлык ыарый эбэтэр эчэй (киһи сизэриттэн тахсыы, майгы алдьаныыта, доруобуйа эмсэҕэлээһинэ) ‘сильно заболеть или получить серьезные травмы, увечья’.

Киһи тылын өлөр – бэйэҕин көмүскэнэн саба санар ‘дать отпор собеседнику; заткнуть рот кому-либо’.

Киһиэхэ дьуой [көлбөрүү] – эппиэтинэстэн, үлэттэн куотунан кимиэхэ эмэ сонноо, эргийэн биэр ‘завалить (свою) работу на кого-либо, чтобы уклониться от работы или ответственности’.

Көгөһүн курдук уолан тахсар – кэриэлийэр, атын киһи баайыгар ымсыыар, кэччэгэй майгы туһунан ‘о человеке, который постоянно приbedняется, жалуется, завидует на чужое добро’.

Көмүс этин уйбат – түөлб. кыаммат, сылайар-элэйэр мөлтөөн ээрэр киһи туһунан *диал.* ‘устаёт, изнемогает (от физической слабости)’.

Кумаар да дыгыһаабытыгар [сахсырба да саабыһаабытыгар] холообот – киһи этэрин ылыммат, улаханна уурбат ‘не слушается, в грош не ставит’, *экив.* ‘ухом не шевельнул’.

Кыһыл илигинэн тутума – олус итэҕэйимэ, эрэнимэ (саарбах киһи туһунан сэрэтэн этии); выражение предупр. ‘слишком не доверяй (он не такой простой как кажется)’; *экив.* ‘голыми руками не возьмешь’.

Кыыс сыытын сыыттаһан – түөлб. улахан эрэйинэн, көрдөһөн, ыарахан сыананы төлөөн тугу эмэ булуу *диал.* ‘найти, приобрести что-либо большим трудом, оплачивая высокую цену’.

Кэбэ курдук кэбий – бири үрүт-үөһэ хатылаа ‘не переставая, говорить, твердить одно и то же’ *букв. пер.* ‘куковать как кукушка’.

Кэнтиккэ оҕун – 1.* кыраҕа киирэн биэри, албынҕа үктэтии; *2.* быстахха өлүү ‘попасть в беду из-за мелочи; умереть внезапно от пустякового’. Н. С. Григорьев тылдьытыгар: кэнтиккэ **киирэн биэр** = өстөөх албаһыгар түбэс, киирэн биэр [4, с. 54]

Муоһун таһынан охсор – бэйэтигэр ылыммат, чугаһаппат; быһаччы аккаастыыр ‘не согласен или не принимает предложение кого-либо; наотрез отказывает’.

Мээри буол – олус элбэҕи туһата суоҕу санар, бири лэбэй ‘много болтать, говорить одно и то же; нести бред, чепуху’. Холобур: Этэр мээри буолла.

Өй ук – кимиэхэ эмэ бэйэ атын санаатын киллэр; кик ‘дать идею, новые мысли (в частности для каких-либо целей или ради наживы, личной выгоды и т.д.)’.

Сиидэс ойуутун курдук көрөр – түөлб. билбэт, өйдөөбөт, кыайан аахпат суруга-бичигэ диал. ‘никак не может читать, распознать письмо или решить задачу и т. д. (действиях человека, который не может понять дело)’.

Сүллэтэ ыстаммыт (ойбут) – улаханлык өһүргэммит ‘сильно обиделся, приняв за оскорбление’.

Тимир минньигинэн минньиктээ (сиппииринэн сиппиирдээ) – урут бүрүүкээн турбуту ыһар, төрдүттэн эһэр туттуу; *калька* ‘выметать железной метлой’.

Тигэх ырыатын ыллыыр – кэс тылын этэр, бүтэһигин онготор; *эквив.* ‘лебединая песня’.

Туохха да тук буолбат – туохтан да астыммат, сөп буолбат ‘вечно недовольный; никак не угодить’.

Төлкө төннүбэт – киһи дьылҕата ыйааҕа, уларыыбат, буолуохтаах син биир буолар; *эквив.* ‘от судьбы не уйти’.

Туой инньэ дишр – куруук бири этэр ‘постоянно твердит одно и то же’.

Үрдүгэр үгкүүлээ – сэнээ, атаҕастаа ‘унижать, оскорблять’.

Үөнү кудуһаа (ытыр) – билэ-билэ билбэтэҕэ буол, хаадылыыр-элэктиир сыһыан ‘проявить неискренность; за спиной плести интриги’.

Үөһэ сүлүйэр (тэстэр) – түөлб. кимизэхэ эмэ үтүөтэ киирэр, манньыйар диал. ‘раздобреть кому-либо; быть довольным, щедрым относительно кого-либо’.

Хоройбутунан хон – утуйбакка түүнү быс ‘не сомкнуть глаз; не спать ночью’.

Ыалдьан солох буол – олус уһуннук ыарый, оронтон турбакка сыт ‘болеть долго, изнурительно, не вставая с постели’.

Ылт тиһиһгэр мэктиэлээмэ (андабайыма) – эрэннэримэ; *букв. пер.* ‘не зарекайся, что собака не укусит’.

Ылты туттаабыкка дылы – киксэр ‘подстрекать; словно наускивать собаку’.

Эмһэтинэн көрдө – наадыыбат, болҕойбот буолла ‘игнорирует, перестал уделять должного внимания’.

Эмһэтинэн харахтанар – билгэ хаама илик эбэтэр сана хампыт оҕо түөрт атаҕар тирэнэн туран, ахтатын быһыһынан таннары одуулуура (ыраахтан киһи кэлэрин биттэнэр); *народная примета* ‘смотрит через попу (так говорят, когда малыш, который еще не начал ходить, стоя на четвереньках, смотрит верх тормашками через расставленные ноги. Его поведение предвещает скорый приезд гостя издалека)’.

Эриэн-элэмэс буол – түөлб. уларыа сылдьар майгылаах, көнө сүнньэ суох киһи туһунан диал. ‘о быстро меняющемся, изворотливом, непостоянном человеке (характер)’.

Сомоҕо домох үксэ кэриэтэ ойуулуурун-дьүһүннүүрүн сэргэ, үгэргээн-хоһурҕаан этэр, санарааччы этэр санаатыгар тус сыһыанын көрдөрөр модальнай дэгэттээх туттуллар. Санарар санаҕа туттуллар үгэс, үөрүйэх буолбут тыл домохторо бааллар. Балар элбэх тылтан турар бэйэлэрэ бүтүн толору этии курдуктар. Онон манньик сомоҕо ситимнэр суолталаарын биир тылынан быһаарар уустук, ханнык да сана чааһын өйдөбүлүн ылымматтар, арай тизкис киһи киирэн (контекст) санарааччы сэмсэ санаатын, тус сыһыанын көрдөрөллөр.

Быллыгынай буолан бараайаный – түөлб. аһара элбэхтэ бири оноро сатаан баран буккуллан, иирэн хаалаайаный диал. *предупр.* ‘осторожно, не увлекайся слишком, а то умом тронешься’.

Нуучча хараһын уута [чыычаах үүтэ] эрэ суох – бары барыта баар ‘есть все, чего только не пожелаешь’; *букв. пер.* ‘нет только слезы русского человека’.

Оннообор кутуйах [саһыл] уйалаах – олорор дьыэтэ-уота, баайа-дуола суох киһини үгэргээн этии *букв. пер.* ‘дажемышь (лис) имеет свою нору’ (к примеру, высмеивание человека, который до преклонного возраста не имеет собственного жилья).

Оннооѳор өлөр киһи сынньаланнаах – туохтан эмэ сылайан сынньана, тохтуу түһээр. и этэр тыл ‘выражение, которое используется при большом утомлении или усталости, чтобы сделать небольшую паузу’; *букв. пер.* ‘даже покойник имеет право на отдых’.

Өлүүн уута уугуттаарай – сэрэтэр этии: туох эмэ алҕаһы онгорон мөбүллэн иэдэ-йэйэйний? *Предупр.* ‘смотри, потом пожалеешь: будешь горько плакать’ *букв. пер.* ‘слезы нахлынут’.

Сыарҕа сырсыыта (буол(ума)) – табыҕаа суох кэмнэ кыбыттыһыы, кытта түсүһүү ‘соваться в самый неподходящий момент’.

Таах сибиз – 1. кэмсинии ‘зря это сделал или не сделал (слова сожаления о совершенном или несовершенном поступке)’; 2. мыынар тыл; *калька* ‘так себе’. Холобур: Ол диэн таах сибиз буо. Ааһан иһэн.

Там да ҕымматым – мыынар тыл: топпотум, астымматым; *выражение недовольства* ‘ненасытился’; *эквив.* ‘Я там был, мед-пиво пил. По усам текло, а в рот не попало’.

Туох аанньаҕа дылы – сэнээн этии: туох үчүгэйдээххэ дылы; *пренебреж.* ‘посмотри на себя; нет у тебя никаких достоинств’.

Түмүктээн эттэххэ, саха тылын сомоѳо домоѳо кэпсэтэр тыл дэгэтин: модалыһын, ойуулуур-дьүһүннүүр кыабын, омук тылынан ойуулуур хартыынатын, майгытын (менталитетын) уратытын – барытын бииргэ түмүт тылын саппааһын биир дьохуннаах араната буолар. Онон сомоѳо домоѳу өссө да хомуйар, үөскээһинин, истиил арааһыгар туттуллуутун, этиигэ толорор оруолун, саха билинни тылыгар туттуллуутун дириҥник үөрэтэр со-рук турар.

Литература

1. Готовцева, Л. М. Современное состояние изучения фразеологии якутского языка / Л. М. Готовцева // Вестник СВФУ им. М.К. Аммосова. – № 2 (88) – 2022. – С. 58–68.
2. Афанасьев, П. С. Саха билинни тыла : Лексикология : саха филологиятын уонна төрүт культуратын факультетыгар үөрэнэр кинигэ. – Дьокуускай : Саха государственной университетин издательствота, 1996. – С. 48–51.
3. Нелунов, А. Г. Якутско-русский фразеологический словарь. А-К. Том I / Ответственный редактор П. А. Слепцов. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, НИЦ ОИГГМ, 1998. – 286 с.
4. Григорьева, Н. С. Саха тылын сомоѳо домоѳун тылдыта (Фразеологический словарь якутского языка. Около 3000 словарных статей) / Редактор Н. Д. Дьячковский. – Якутск : Книжное издательство, 1974. – 126 с.
5. Готовцева, Л. М. Одежда героев кыргызского эпоса «Манас» по отношению к якутскому эпосу «Нюркун Боотур Стремительный» / Л. М. Готовцева, Т. Н. Никаева // Филологические науки : Вопросы теории и практики. – 2016. – № 11. – Ч. 2 (65). – С. 56–60.
6. Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдыта=Толковый словарь якутского языка. Том I (Буква А) / Под общей редакцией П. А. Слепцова. – Новосибирск : Наука, 2004. – С. 285.
7. Готовцева, Л. М. О разграничении значений многозначных фразеологических единиц в якутском языке / Л. М. Готовцева // Филологические науки : Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2015. – №4(46). – Ч. 2. – С. 74–76.

References

1. Gotovceva, L. M. Sovremennoe sostoyanie izucheniya frazeologii yakutskogo yazyka / L. M. Gotovceva // Vestnik SVFU im. M.K. Ammosova. – № 2 (88) – 2022. – S. 58–68.
2. Afanas'ev, P. S. Saha bilin'ni tyla : Leksikologiya : saha filologiyatyn uonna to'ryt kul'turatyn fakul'tetygar yorener kinige. – D'okuuskaj : Saha gosudarstvennaj universitetyn izdatel'stvota, 1996. – S. 48–51.
3. Nelunov, A. G. YAkutsko-russkij frazeologicheskij slovar'. A-K. Tom I / Otvetsvennyj redaktor P. A. Slepcev. – Novosibirsk : Izd-vo SO RAN, NIC OIGGM, 1998. – 286 s.

4. Grigor'eva, N. S. Saha tylyn somoґo домоґun tyld'yta (Frazеologicheskij slovar' yakutskogo yazyka. Okolo 3000 slovarnyh statej) / Redaktor N. D. D'yachkovskij. – YAkutsk : Knizhnoe izdatel'stvo, 1974. – 126 s.
5. Gotovceva, L. M. Odezhdа geroev kyrgyzskogo eposa «Manas» po otnosheniyu k yakutskomu eposu «Nyurgun Bootur Stremitel'nyj» / L. M. Gotovceva, T. N. Nikaeva // Filologicheskie nauki : Voprosy teorii i praktiki. – 2016. – № 11. – CH. 2 (65). – S. 56–60.
6. Saha tylyn byhaarylaah ulahan tyld'yta=Tolkovyj slovar' yakutskogo yazyka. Tom I (Bukva A) / Pod obshchej redakciej P. A. Slepceva. – Novosibirsk : Nauka, 2004. – S. 285.
7. Gotovceva, L. M. O razgranichenii znachenij mnogoznachnyh frazeologicheskikh edinic v yakutskom yazyke / L. M. Gotovceva // Filologicheskie nauki : Voprosy teorii i praktiki. – Tambov : Gramota, 2015. – №4(46). – CH. 2. – S. 74–76.

